

Trio, P., Smet, M. de, *The Use and Abuse of Sacred Places in Late Medieval Towns* (Mediaevalia Lovaniensia, Series I. Studia XXXVIII; Leuven: Leuven University Press, 2006, xii + 247 blz., €35,-, ISBN 90 5867 519 X).

Deze bundel studies, voortkomend uit twee Vlaams-Nederlandse onderzoeksprojecten, gaat niet over 'heidense' sacrale plaatsen zoals eiken en bronnen, noch over christelijke bedevaartsoorden. Het gaat vooral om het gebruik en misbruik van laat-middeleeuwse kerken en kloosters, dat wil zeggen van 'all buildings and lands within the immediate jurisdiction of an ecclesiastical institution' (viii). Wel trekt een van de auteurs, Sweetinburgh, in een uitdagende theoretische reflectie die voortbouwt op het werk van Henri Lefebvre, *La production de l'espace* (1974), een lijn van de voorchristelijke heilige plaatsen naar het christendom, dat principieel geen gelokaliseerde heiligheid kent maar wel het heilige beleeft in de gewijde kerkruimte. Omvatte deze ruimte volgens Lefebvre aanvankelijk ook het politieke, maatschappelijke en economische, vanaf de twaalfde eeuw beginnen deze elementen zich te verzelfstandigen, waarbij oudere noties van het heilige in de nieuwe vormen kunnen blijven doorwerken. Zij biedt hiermee een theoretisch kader dat in de andere artikelen getoetst had kunnen worden. Dat gebeurt echter niet. De inleiders Trio en De Smet gaan van een vanzelfsprekend (modern) onderscheid uit tussen het heilige en het seculiere en onderzoeken het gebruik (misbruik) van kerkgebouwen voor seculiere doeleinden. Een aantal auteurs lijkt hen hierin te volgen.

Kuys bijvoorbeeld kondigt aan dat hij zich wil bezighouden met het gebruik van stadskerken 'voor seculiere functies'. Maar voegt er onmiddellijk aan toe dat kerkelijke en wereldlijke functies in de middeleeuwen niet te scheiden zijn (28). Hij beschrijft hoe de stadskist met de stedelijke privileges en het stadzegel, de bibliotheek, de maten en gewichten in kerken bewaard werden tot er stadhuizen kwamen; hoe de kerk een schepenskapel bezat en de kerkklok het stedelijke leven reguleerde. Hij constateert dat de kerkbouw vaak door de stedelijke overheid gefinancierd werd, 'wodurch die Pfarrkirche faktisch ein weltliches Gebäude war' (45). De Smet inventariseert soortgelijke zaken voor de Zuidelijke Nederlanden en besteedt aandacht aan de destructie van kloostergebouwen om strategische redenen. Röhrkasten inventariseert het wereldse gebruik van bedelordenconventen in Londen, terwijl Jamroziak één enkel cisterciënzer convent bestudeert, St. Mary Graces in Londen, dat een plaats van herinnering van de Zwarte Dood blijkt te zijn en een geliefde begraafplaats voor de koninklijke familie en de aristocratie.

Signori weigert voor het Duitse gebied uit te gaan van een dichotomie van het heilige en profane: 'Unsere Sprache tradiert und zementiert Jahrtausende alte Dichotomien, welche die "Realität" eigentlich längst überwunden hat' (118). Zij bestudeert waar gelovigen door hun oneerbiedig gedrag (geschreeuw, honden, opzichtige kleding) de gewijde ruimte dreigen te ontheiligen. Verder beargumenteert zij dat stedelijke overheden graag in kerken samenkwamen om het sacrale karakter van hun macht te benadrukken en dat gewone burgers hun

testamenten en waardepapieren daar deponeren vanwege de sacraliteit die dat verleende.

De overige auteurs houden zich bezig met het heilige en profane in ruimere zin en kiezen hiervoor onderwerpen uit hun eigen onderzoeksgebied. Van Leeuwen onderzoekt de afkondiging en bevestiging van vredesverdragen in de Vlaamse steden onder Bourgondisch bewind. Dit gebeurde nooit in kerken, wel werden daar dankdiensten gehouden vanwege Gods hulp en werden sacrale middelen of rituele elementen benut om de burgers tot instemming te brengen (klokken, trompetten, processies, relieken). Hier blijkt wederom het belang dat stedelijke overheden hechtten aan het benutten van de sacrale fundamente van hun macht. Oosterle laat zien hoe Duitse vorsten in de tiende en elfde eeuw hun gewijde macht representeren: het voortschrijden door de stad met de kroon op het hoofd blijkt essentiëler te zijn dan het gebruik van kerken en christelijke feestdagen. Tenslotte houdt Dekeyzer zich bezig met de afbeelding van patroons en schenkers op kerkschilderijen in de Nederlanden en Stöber met de invloed van lekenpatroons in hun eigen familieklooster in Engeland. Goudriaan besluit met enkele beschouwingen over de verschillende typen van 'sacred space' en hun gebruikers.

Stuk voor stuk zijn de bijdragen lezenswaardige studies met nieuw onderzoeksmateriaal en soms verrassende inzichten. Maar brengt de bundel het onderzoeksveld ook verder? Grote Engelstalige University Presses accepteren alleen bundels als deze een duidelijke thematiek hebben die in de inleiding helder en met een status questionis wordt uiteengezet én als alle auteurs zich aan het hun opgelegde deelonderwerp binnen dat thema houden. Bovendien eisen zij dat de wetenschappelijke editor alle deelvondsten en deelconclusies bijeenhaalt, eindconclusies formuleert en aangeeft in welke richting het onderzoek zich verder zou kunnen of moeten ontwikkelen. Nu NWO en andere subsidiegevers vrijgevig internationale workshops mogelijk maken waar experts kunnen bijeenkomen – mits de resultaten worden gepubliceerd in een bundel – wil ik ervoor pleiten dat de organisatoren zich ontwikkelen tot wetenschappelijke editors in bovenstaande zin. Alleen dan is de workshop niet alleen vruchtbaar voor de participanten maar ook voor de wetenschap in bredere zin. Nu blijven de bundels, zoals de hier besprokenen, te vaak steken in een losse reeks artikelen van 'stokpaardjes' berijdende onderzoekers.

Anneke B. Mulder-Bakker, Groningen (a.b.mulder-bakker@rug.nl)

Scott-Smith, G., *Networks of Empire. The US State Department's Foreign Leader Program in the Netherlands, France and Britain 1950-70* (European Policy 33; Brussel [etc.]: Peter Lang, 2008, 514 blz., €39,90, ISBN 978 90 5201 256 8).

Vanaf de jaren vijftig is door de Amerikaanse regering als onderdeel van een meer omvattend programma van 'public diplomacy' in het kader van het zo geheten *Foreign Leader Program* (sinds 2004 *International Visitor Leadership Program*) aan enige duizenden 'leiders' uit de sfeer van politiek, vakbeweging, media en cultuur en afkomstig uit voor de VS belangrijke landen de gelegenheid geboden enige tijd in dat land te verblijven en een naar eigen inzicht samengesteld programma te volgen. De bedoeling daarvan was (en is) zo begrip te wekken en steun te verwerven voor Amerikaanse inzichten, doelen en belangen bij mensen die in de eigen samenleving invloed konden uitoefenen. Ook vanuit Nederland brachten in de jaren vijftig en zestig zo'n 180 min of meer vooraanstaande personen in dit kader een bezoek aan de Verenigde Staten. Aan de selectie van hen en hun ervaringen is dit boek gewijd.

Het werk is gebaseerd op een goede en informatieve combinatie van uitvoerig archiefonderzoek, een vijftigtal vraaggesprekken met personen die zelf deel namen aan het *Foreign Leader Program* of bij de organisatie daarvan betrokken waren en veel, vooral Amerikaanse en Nederlandse, secundaire literatuur.

Het geheel levert een minutieus beeld van de organisatorische kanten van het programma en de uitvoering daarvan. Vooral in de vorm van mini-biografietjes van de geselecteerden wordt het verhaal uitgewerkt. Een en ander gebeurt tegen de achtergrond van schetsen van het politiek klimaat en de ontwikkelingen in Nederland in de betrokken jaren. Soms geeft dat verrassende doorkijkjes in de Nederlandse politiek van de jaren vijftig en zestig, soms dreigt de lezer te verdrinken in een overmaat aan details die zijn toegevoegd onder het motto 'leuk om te weten en anders wel leuk om te vertellen'.

Degene die niet alleen geïnteresseerd is in de beschrijving van doel, organisatie en deelnemers aan het programma, maar ook meer wil weten van het effect daarvan komt in dit boek echter niet erg aan zijn trekken. Nu is invloedsmeting een notoir moeilijk wetenschappelijk probleem. In de sociale werkelijkheid laat de invloed van één invloedsfactor zich niet van andere isoleren en men kan de geschiedenis niet nog eens over doen met andere parameters, wat overigens waarschijnlijk een zegen voor de mensheid, maar voor de voortgang van de wetenschap betreurenswaardig is.

In het slothoofdstuk gaat de schrijver wel in op de vraag van het mogelijke effect van het Leadership Program. Hij behandelt een aantal eerdere evaluatie-onderzoeken en laat daarvan de (methodologische) tekortkomingen duidelijk zien, maar dat belet hem niet om vervolgens betrekkelijk plotseling en zonder veel nadere adstructie toch te concluderen (417): 'From the research and interviews conducted for this book, it is *immediately evident* (mijn cursivering,